

Grzegorz BOSY

Uniwersytet Zielonogórski
Instytut Historii – Zakład Historii XVI - XVIII w.
Zielona Góra, Polska
e-mail: gbosy@bojadla.pl

**ATLAS KRIEGES-CARTE VON SCHLESIEIEN CHRISTIANA
FRIEDRICHA VON WREDE JAKO ŹRÓDŁO DO REKONSTRUKCJI
KRAJOBRAZU KULTUROWEGO DOLNEGO ŚLĄSKA W POŁOWIE
XVIII W.**

***ATLAS KRIEGES-CARTE VON SCHLESIEIEN CHRISTIAN FRIEDRICH VON
WREDES AS A SOURCE OF KNOWLEDGE FOR CULTURAL LANDSCAPE
RECONSTRUCTION OF LOWER SILESIA IN THE MIDDLE OF 18TH CENTURY***

Słowa kluczowe: kartografia fryderycjańska, rekonstrukcja krajobrazu kulturowego, Dolny Śląsk, elementy krajobrazu, rozplanowanie przestrzenne wsi

Key words: *Frederic cartography, reconstruction of the cultural landscape, Lower Silesia, landscape elements, village arrangement*

Streszczenie

W artykule omówiono XVIII-wieczny atlas pt. *Krieges-Carte von Schlesien* autorstwa Christiana Friedricha von Wrede, który jest pierwszym szczegółowym opracowaniem kartograficznym dotyczącym terenu Dolnego Śląska. Na jego podstawie można zrekonstruować analizowany obszar pod kątem szeroko rozumianego krajobrazu kulturowego, a więc czynników naturalnych, gospodarczych oraz politycznych. Dzięki bogatej legendzie wprowadzonej przez autora kartografików, ukazującej wiele obiektów użyteczności publicznej, można odtworzyć sfery aktywności życiowej śląskiej ludności. Charakterystyce poddano również zagadnienie śląskiego osadnictwa wiejskiego, ze szczególnym uwzględnieniem ich rozplanowania przestrzennego. Na podstawie map przeanalizowano specyficzny układ przestrzenny wsi z trójkątnym nawsiem, nazwany owalnicą głogowską, która wykształciła się przede wszystkim w okolicach dolnośląskiego miasta Głogów.

Abstract

*The following article describes 18th century map atlas entitled *Krieges-Carte von Schlesien* made by Christian Friedrich von Wrede, which is the first detailed cartographic research for the region of the Lower Silesia. The atlas can be a basis for analyzing the areas` cultural background including natural, economical and political aspects. Thanks to the rich footnotes showing many buildings of public utility, we are able to reconstruct everyday life activities of the Silesian people. The atlas also describes examples of Silesian rural settlements including their dimensional arrangement. Based on the maps the particular arrangement of settlements called "owalnica Głogowska" has been analyzed. Such type of settlements of triangular "nawies" was popular especially in the vicinity of the town of Głogów.*

WPROWADZENIE

W badaniach i rozważaniach dotyczących krajobrazu kulturowego oraz zachodzących w nim zmian, coraz większą uwagę zwraca się na dostępne źródła kartograficzne. W większości dotyczą one jednak tylko niektórych elementów tworzących to bardzo rozległe pojęcie (np. Plit, 2012 czy Wojterska, Szrama, 2012). W polskiej literaturze naukowej tworzonej po II wojnie światowej nie podjęto jak dotąd próby opisu krajobrazu kulturowego terenów wiejskich przedwojennych ziem śląskich w aspekcie historycznym, który opierałyby się na dostępnych źródłach kartograficznych. Powstało natomiast wiele prac, gdzie tematykę krajobrazu kulturowego badano i poruszano pod kątem nauk geograficzno-przyrodniczych. Z punktu widzenia nauk historycznych najpełniejszą definicję krajobrazu kulturowego przedstawił Józef Szymański pisząc, iż jest on wynikiem zmian, jakie działalność człowieka wprowadziła w krajobraz naturalny. Zmiany te są wynikiem okupowania i zagospodarowywania ziemi dla umożliwienia mu życia. Konsekwencją tych zabiegów jest proces osadniczy (Szymański, 2001).

Zagadnienie kartografii śląskiej jest dość szczegółowo opisane – zarówno w literaturze polskiej, jak i niemieckiej (m.in. Buczek, 1935, 1937, 1963; Hanke, 1935; Schlenger, 1930; Zembaty, 1957; Kot, 1970; Janczak, 1976; Wytyczak, 1998, 2008; Konias, 2000, 2010; Przybytek, 2002; Horodyski, 2002; Dworsatschek, 2002; Czechowicz, 2004, 2008; Lindner, 1987; Dörr, Kerl, 1990). We wszystkich tych opracowaniach niewiele miejsca poświęcono „Atlasowi Wojennemu” autorstwa Christiana Friedricha von Wrede. Pisali o nim: Olszewicz, 1936; Lindner 1985, 1992; Janczak, 1982; Greiner, 1994; Konias, 2010. Niewielka ilość materiałów na jego temat ma swoje odzwierciedlenie w braku jakichkolwiek rozważań dotyczących krajobrazu geohistorycznego dla terenu skartowanego przez pruskiego inżyniera.

Dzieło von Wredego jest cennym źródłem wiedzy o krajobrazie kulturowym na terenie Dolnego Śląska, dającym różne możliwości jego badań i analiz. Ze względu na to, że omawiane opracowanie jest pierwszym dokładnym zdjęciem topograficznym tak rozległego terenu, może ono stanowić punkt wyjściowy do rozpoczęcia szerszych analiz zmian środowiska naturalnego oraz elementów działalności człowieka w latach, a nawet stuleciach następnych. W ten sposób – pod warunkiem dostępności większej ilości innych materiałów kartograficznych – można zaobserwować nawet niewielkie zmiany, chociażby w stanie zalesienia czy powstawania nowych osad i folwarków lub też ewolucji poszczególnych wsi pod względem ich układu urbanistycznego. W badaniach nad krajobrazem kulturowym panuje trend posługiwania się metodą retrospektywną, w oparciu o źródła kartograficzne. Badanie zachodzących zjawisk w sposób chronologiczny pozwala zaobserwować większą ilość dokonanych zmian. Dodatkowo bazując w takich analizach na innych źródłach pisanych (spisy dóbr, majątków, urbarze itd.) można rozszerzyć prowadzone rozważania o występujące w danym przedziale czasowym zjawiska gospodarcze, ekonomiczne, społeczne czy polityczne. Analiza taka wzbogacona jest wówczas o informacje niedostępne lub takie, których nie można odczytać z arkuszy mapowych.

Mapy Wredego mogą służyć również do rozważań nad oceną i poziomem kartometryczności wykonanych przez niego kartografików. Nowoczesne oprogramowanie komputerowe umożliwia porównywanie takiej mapy z mapą współczesną. Dzięki takim zabiegom można stwierdzić, że wykorzystując w zasadzie tylko proste przyrządy miernicze, Wrede dokonał pomiarów z dużą precyzją, wielokrotnie kartując odległości pomiędzy np. dwiema miejscowościami, myląc się przy tym niewiele (np. o 100 metrów) bądź wcale (zob. analiza pomiarów odległości pomiędzy miejscowościami z arkusza nr 16 w dalszej części niniejszego opracowania).

Archiwalne źródła kartograficzne pozwalają jednak przede wszystkim na odtworzenie wielu czynników składających się na krajobraz geohistoryczny, które panowały w momencie jego powstania. Celem niniejszego opracowania jest prezentacja zbioru map pod tytułem *Krieges-Carte von Schlesien* – autorstwa Ch. F. von Wrede oraz wskazanie na możliwości, jakie daje w przedstawieniu oraz rekonstrukcji krajobrazu kulturowego z punktu widzenia geografii historycznej. Szczególny nacisk położono na przybliżenie wyglądu rozplanowania przestrzennego osad wiejskich znajdujących się na omawianym terenie. Według Jana Tyszykiewicza, powołującego się m.in. na W. Semkowicza, badanie rozwoju sieci osadniczej jest jednym z podstawowych zadań geografii historycznej (Tyszkiewicz, 2014).

CHARAKTERYSTYKA TERENU BADAŃ

Obszar poddany analizie obejmuje terytorium Dolnego Śląska. W momencie zajęcia prowincji przez wojska pruskie, co nastąpiło w wyniku pierwszej wojny śląskiej, granice i odrębność Dolnego Śląska miały charakter bardziej symboliczny niż ściśle administracyjny (Goliński, Harc, Maroń, Wiszewski, 2009). Podział Śląska znajduje swe korzenie już w XII w. Przyjmowano wówczas, że obszar przesieki śląskiej, a więc pasma puszczy granicznych wyłączonych z kolonizacji, stanowił umowną linię podziału dzielnic. Dodatkowo w XV w. użyto pojęć *Silesia Superior* oraz *Silesia Inferior* dla rozróżnienia obu obszarów. Dopiero jednak podziały i zmiany administracyjne z lat 1815 i 1820 pozwoliły na rzeczywiste wyodrębnienie terenów dolno- i górnośląskich (Pysiewicz-Jędrusik, Pustelnik, Konopska, 1998). W chwili objęcia władzy nad prowincją przez państwo pruskie, zlikwidowano na jej terenie dotychczasowy podział administracyjny na księstwa oraz wolne państwa stanowe zastępując je okręgami zwanymi powiatami. Wchodziły one w skład powołanych do życia 25 listopada 1741 r. Kamer wojenno-dominalnych z siedzibami w Głogowie i Wrocławiu (Orzechowski, 2005). Przy jednoczesnych zmianach wprowadzonych w śląskim sądownictwie oraz prawie, a także w zakresie pruskiego fiskalizmu, wytworzył się podział ponadpowiatowych instytucji ułatwiający wskazania umownych granic na Śląsku (Goliński, Harc, Maroń, Wiszewski, 2009).

Na tej podstawie można stwierdzić, że przyjęty teren Dolnego Śląska do analizy, to pod względem politycznym obszar leżący pomiędzy Państwem Habsburgów na południu, Brandenburgią na północy, Saksonią na zachodzie oraz Królestwem Polskim na wschodzie. Granice geograficzne stanowi rejon wyznaczony na zachodzie

przez Nysę Łużycką i Bóbr, a na wschodzie częściowo przez rzeki Barycz i Proсна. Na południu ziemie Dolnego Śląska wyznacza dolny bieg Nysy Kłodzkiej i Stobrawy oraz pasmo górskie Sudetów. Do największych jednostek geograficznych zlokalizowanych na tym terenie należy zaliczyć: pasmo górskie Sudetów, Przedgórze Sudeckie, Nizinę Śląską, Nizinę Śląsko-Łużycką, Wał Trzebnicki oraz Obrzeża Milicko-Głogowskie (Brygier, Skała, Potocka-Brygier, 2005; Harasimowicz, 2007). Omawiany w niniejszym artykule obszar badań odnaleźć można w I, III, IV i V tomie atlasu wykonanego przez Wredego.

OKOLICZNOŚCI POWSTANIA ATLASU *KRIEGES-CARTE VON SCHLESIEN*

Kartografia poświęcona terenom historycznego Śląska sięga swą historią 1561 r., kiedy to ukazała się mapa Martina Helwiga, nazwana z czasem jako „matka wszystkich innych map Śląska” (Przybytek, 2002). Aż do połowy XVIII w. stanowiła ona podstawę dla innych opracowań kartograficznych poświęconych dzielnicy, choć jeszcze w pierwszej połowie XVII stulecia pojawiły się kartografiki: generalny Śląska oraz Dolnego Śląska, autorstwa pochodzącego ze Szprotawy Jonasa Scultetusa (Dworsatschek, 2002).

Pierwszym poważnym – jak twierdzi Andrzej Konias wykonanym z dużą precyzją – obrazem kartograficznym całej dzielnicy było dzieło pod tytułem *Atlas Silesiae id est Ducatus Silesiae generaliter quatuor mappis nec non specialiter XVI mappis tot principatus repraesentantibus geographice exhibitus*, wydane w Norymberdze w 1752 r. (Konias, 2010). Zbiór map stworzony przez Johanna Wolfganga Wielanda i Matheusa von Schubartha swymi korzeniami sięgał 1720 r., kiedy to cesarz Karol VI Habsburg zlecił Johannowi Christophowi Müllerowi wykonanie zdjęcia prowincji. W wyniku toczonych dwóch pierwszych wojen śląskich i zajęcia spornego terytorium przez Prusy, król Fryderyk II pragnął zachować dokładny obraz ziem śląskich w tajemnicy. Ostatecznie przez długi czas nie godził się na dokonanie niezbędnych poprawek w Atlasie. Po wielu namowach Schubartha, ostatecznie zgodził się jedynie na kosmetyczne zmiany w treści, co było jedynym warunkiem uprawniającym oddanie arkuszy do sztycharni map. Zawierający przez to wiele błędów Atlas wydrukowała norymberska oficyna drukarska Homannów (Horodyski, 2002).

Po wygraniu przez Prusy dwóch pierwszych wojen śląskich (1740-1745), sytuacja w Europie była napięta. Austriacy z cesarzową Marią Teresą na czele oraz kancle-rzem Kaunitzem, dążyli za wszelką cenę do odzyskania utraconych ziem. Fryderyk II dostrzegał realne zagrożenie dla swego kraju ze strony zarówno Austrii jak i Rosji. Z myślą o nieuniknionej potyczce o panowanie nad Śląskiem, zawarł sojusz z Anglią. Jednocześnie pruski władca przygotowywał swoje państwo gospodarczo i militarnie do ostatecznego konfliktu zbrojnego (Salmonowicz, 2004). Dla Fryderyka ważnym elementem tych przygotowań stało się uzyskanie nowego, dokładnego zdjęcia kartograficznego śląskiej dzielnicy. Według niego *Atlas Silesiae* nie nadawał się do celów wojskowych. W związku z tym zlecił wykonanie nowych pomiarów pruskiemu majorowi inżynierowi Christianowi Friedrichowi von Wrede. 20 listopada 1746 r.

rozkaz pruskiego króla w trybie pilnym przesłano do Kłodzka, gdzie Wrede prowadził i nadzorował prace fortyfikacyjne w tamtejszej twierdzy. Treść królewskiego nakazu brzmiała: „Prace fortyfikacyjne należy teraz przerwać, a moją wolą jest dokładny pomiar całego obszaru gór aż do granicy czeskiej, a mianowicie od Łużyc w kierunku Kłodzka na szerokości 6 mil od granicy czeskiej w kierunku mojego śląskiego kraju. Wrede powinien dokładnie pomierzyć i przedstawić specjalną mapę nie tylko z górami, lasami, okolicznymi rzekami, wodami, drogami, ścieżkami, mostami, ale także mokradłami, bagnami, trzęsawiskami oraz pojedynczymi zabudowaniami, domami, pagórkami itp. według ich prawdziwej sytuacji i oznaczyć znakami. Oczekuję dokładnych i poprawnych specjalnych map wykonanych w należytej starannością. W pracach pomiarowych Wrede wykorzystać powinien swoich współpracowników oraz ma zawiadomić króla o koniecznych środkach wsparcia tego zadania, przy pomocy rozkazów królewskich. Początek prac ma nastąpić niezwłocznie bez straty czasu” (Konias, 2010; Hanke, 1935).

Wrede wraz ze swym oddziałem przystąpił do kartowania terenu w 1747 r. Trwające siedem kolejnych lat prace zakończyły się w 1753 r., a ich efekt finalnym to 201 arkuszy, w tym 195 mapowych, 5 tytułowych i 1 specjalny. Mapy otrzymały wspólną, wielce wymowną nazwę *Krieges-Carte von Schlesien*. Wykonano je w skali 1:33 333. Wszystkie arkusze zorientowane zostały na północ. Rozmiary map są jednakowe i wymiar każdej sekcji wynosi 73 x 52 cm, zaś samego rysunku 60 x 43 cm (Greiner, 1994; Janczak, 1982).

Atlas został podzielony na pięć odrębnych części. W żadnej z nich nie znalazł się jednak obszar centralnej części Śląska o powierzchni około 80 mil kwadratowych, tj. teren na południe od Odry, na odcinku od Głogowa po Oławę, który na rozkaz króla pruskiego pominięto i nie wykonano dla niego pomiarów. Region ten był na tyle dobrze znany Fryderykowi II z okresu pierwszych dwóch wojen śląskich, że pruski monarcha nie widział potrzeby, by dokonywać dla tych terenów nowego opracowania. Wyraził on opinię, że „Śląsk nie powinien mieć na tym obszarze żadnych kłopotów wojennych” (Schlenger, 1930; Janczak, 1982). Po zakończeniu prac kartograficznych, von Wrede zobowiązał się do skartowania nieuwzględnionego wcześniej terytorium w przeciągu czterech miesięcy.

Tom pierwszy opracowania gotowy był już po niecałym w., dzięki czemu w 1748 r. Wrede awansowany został do stopnia podpułkownika. Ostatecznie ta część objęła obszar od Łużyc po Morawy i zajęła 42 arkusze mapowe. Na arkuszu tytułowym umieszczono 18 planów miast oraz obraz przedstawiający bitwę pod Dobromierzem z 1745 r. w skali 1:14 000 (Janczak, 1976).

Drugą część prac prowadzono w latach 1748-1749. Objęły one teren pomiędzy prawym brzegiem Odry, a granicą Rzeczypospolitej na wschodzie oraz od rzeki Stobrawy na północy po nową granicę prusko-austriacką. Teren ten przedstawiony został na 40 arkuszach mapowych i jednym tytułowym, na którym zamieszczono 9 planów miast w skali około 1:14 000 (Konias, 2010).

Trzeci tom atlasu powstał w 1750 r. Na 35 arkuszach mapowych umieszczono lewobrzeżny teren Górnego Śląska oraz prawą część Dolnego Śląska, od Oławy do

Namysłowa. Linia obejmująca omawiany teren przebiega przez okolice Oławy na północy i ciągnie się po Bogumin na południu. Stamtąd wzdłuż granicy prusko-austriackiej przez Opawę do Paczkowa, następnie Ziębice i powraca do Oławy. Do części tej na arkuszu tytułowym dołączono 14 planów miast w skali 1:14 000 (Janczak, 1982).

Ostatnie dwie części powstały w latach 1751-1753. Są one najbardziej interesujące z punktu widzenia niniejszego opracowania, gdyż wszystkie arkusze w nich zawarte stanowią doskonałą podstawę do rekonstrukcji krajobrazu. Tom czwarty obejmuje północno-zachodnią część Dolnego Śląska. Teren rozgranicza linia na lewym brzegu Odry, od ujścia do niej Nysy Łużyckiej po Głogów, na zachód od linii Głogów-Złotoryja i na północ od linii Złotoryja-Nowogrodzic. Część ta składa się z 36 arkuszy mapowych i jednego tytułowego, na którym zamieszczono 15 planów miejscowości (Janczak, 1982).

Finalny tom atlasu objął obszar prawobrzeżnej części Dolnego Śląska od Sulechowa po Oławę. Południową granicę wyznacza linia miast Oława-Namysłów-Kluczbork. Na tę część dzieła Wredego składają się 42 arkusze mapowe oraz jeden tytułowy, na którym przedstawiono plany 11 miast (Konias, 2010).

Cechą charakterystyczną każdego z tomów atlasu jest posiadanie własnego, odrębnego tytułu, np. *Ein Theil des Glogauschen Fürstenthums Glogauer, Grünberger und Freystädter Creißes* (Staatsbibliothek zu Berlin Preußischer Kulturbesitz, Ch. F. von Wrede, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Band 5, Blatt 4, dalej jako SbB PK).

Oryginał atlasu został oprawiony w czerwoną safianową skórę. Na przedniej i tylnej okładce umieszczono złote inicjały FR z koroną królewską. Ze względu na swoje militarne przeznaczenie, rozkazem Fryderyka II zbiór map został utajniony, a następnie pilnie strzeżony przez okres blisko 150 lat. Początkowo przechowywany był w Archiwum Kartograficznym Pałacu w Poczdamie (do 1816 r.), a następnie do 1919 r. w Archiwum Kartograficznym Pruskiego Sztabu Generalnego. Ostatecznie na mocy postanowień Traktatu Wersalskiego mapy trafiły do Pruskiej Biblioteki Państwowej w Berlinie, gdzie przechowywane są do dziś (Janczak, 1982).

REKONSTRUKCJA KRAJOBRAZU KULTUROWEGO OBSZARÓW WIEJSKICH

Atlas *Krieges-Carte von Schlesien* Ch. F. von Wrede jest pierwszym źródłem kartograficznym, które pozwala na dość szczegółową rekonstrukcję krajobrazu kulturowego, dzięki której można analizować rozplanowanie wsi śląskich i ich charakteru, a także hydrografii, orografii oraz florystyki omawianego terenu (Przybytek, 2002; Schlenger, 1930). Mówiąc o wyłaniającym się na tej podstawie wyglądzie krajobrazu kulturowego, należy omawiać go w trzech wymiarach, a mianowicie: krajobrazie naturalnym, kulturalnym i historyczno-politycznym.

Poprzez przedstawienie istniejących w ówczesnym czasie warunków geograficzno-przyrodniczych (sieć rzeczna, ukształtowanie terenu, lasy, łąki, tereny rolne itd.), „Atlas Wojenny” Wredego daje bardzo dokładny obraz krajobrazu naturalnego. Łącznie von Wrede w każdym z tomów wprowadził ponad 30 różnych sygnatur dla

oznaczenia szczegółów sytuacyjnych. Pruski inżynier przedstawił rzeźbę terenu metodą szrafową za pomocą pędzelka (z niemieckiego *Bergpinsel*) w stosowanej w ówczesnym czasie „manierze płaskowzgórzy”. Szrafa stokowa posiadała lekko wygięte kreski spadowe o różnej ich grubości i gęstości, co miało podkreślać i obrazować stromość nachyleń terenu (Konias, 2010). Wierzchołki wzniesień pozostawiono jako białe plamy, dzięki czemu wygląd terenu jest raczej łatwy do odczytu. Jedynie w miejscach gdzie występują pagórki i wzniesienia, które porastał las, ukształtowanie terenu w wielu przypadkach jest niemożliwe do rekonstrukcji (Janczak, 1982).

Dolny Śląsk jest obszarem zróżnicowanym pod względem geograficznym. Teren południowy to region pasma górskiego Sudetów, który ku północy przekształca się w obszar Przedgórze Sudeckiego, wchodzącego w skład Niżu Śląskiego. Poprzez Wał Trzebnicki oraz Obniżenia Milicko-Głogowskie, oddzielony jest od rejonu Pojezierza Południowobałtyckich, w skład których wchodzi m.in. Pradolina Warciańsko-Odrzańska, Wzniesienia Zielonogórskie, czy Pojezierze Lubuskie (Kondracki, 2011; Wesołowska, 1989). Taki wygląd krajobrazu naturalnego ma swoje odzwierciedlenie w treści ukazanej na mapach. Teren południowy z wysokimi wzniesieniami Sudetów przekształca się ku północy w obszary coraz bardziej równinne, bogate w jeziora (np. okolice Sławy Śląskiej), wśród których zaznaczono tylko większe wzniesienia, jak np. Góra Świętej Anny obok Szczepowa oraz wzniesienie *Galgenberg* koło Buchałowa (SbB PK, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Band 5, Blatt 4).

Warunki hydrograficzne danego regionu to – obok rzeźby terenu i warunków orograficznych – względnie stałe cechy krajobrazu naturalnego. Na swoich mapach Wrede oznaczył wody kolorem jasnoniebieskim, z uwzględnieniem ciemniejszej tonacji barwy przy linii brzegowej. Szczególnie widoczne jest to w odwzorowaniu szerokich koryt dużych rzek (np. Odry) czy też stawów i jezior. Z innych elementów związanych z hydrografią wyróżniono: stawy rybne, źródła kwaśnej wody mineralnej (szczawy), kąpieliska, groble czy bagna, mokradła i trzęsawiska. Te trzy ostatnie zostały skartowane za pomocą ostrego pędzelka z użyciem delikatnej niebieskiej tonacji w tle, dodatkowo oznaczono je za pomocą niebieskich poziomych kresek. Wyróżniono przy nich również zarośla, z ukazaniem rzeczywistych powierzchni jakie zajmowały (Konias, 2010; SbB PK, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060). Należy jednak podkreślić, że nie każdy akwen wodny oznaczony jest nazwą. Oprócz – co zrozumiałe – oznaczenia imiennego największych rzek omawianego terenu, np. Odry i Bobru, von Wrede nazwał tylko niektóre zbiorniki i ciekłi wodne.

Ważnym elementem map jest zagadnienie związane ze śląską florą, której nie sposób pominąć omawiając warunki naturalne wyłaniające się z arkuszy dzieła Wredego. Przeciwnie do Andreasa Hindenberga, Wrede nie dokonał podziału lasów na liściaste oraz iglaste. Pomimo tego, według Juliana Janczaka, szata leśna została odwzorowana w sposób bardziej dokładny niż uczynili to autorzy *Atlas Silesiae* (Janczak, 1982). Kompleksy leśne zaznaczono kolorem jasnoszarym wraz z ciemnoszarymi sygnaturami drzew. Większe kompleksy leśne otrzymały swoją nazwę, są to jednak przypadki nieliczne. Z lasami związane są również leśniczówki, domy myśliwskie czy zwierzyńce, które opatrzone zostały osobnymi sygnaturkami. Analizując zalesienie

Dolnego Śląska warto odnotować, że na mapach za pomocą symbolu rogu myśliwskiego oznakowano te miejsca, w których można było polować, np. okolice Gołaszyna oraz Szprotawy (SbB PK, *Krieges-Carte von Schlesien*, sygn. 15060, Band 4, Blatt 8-13, 20-22; Band 5, Blatt 4-5, 9).

Odtwarzając krajobraz naturalny można stwierdzić, że omawiane tereny Dolnego Śląska posiadały charakter terenów leśno-rolniczych. Rozległe bory i lasy przeplatały się z terenami rolniczymi. Użytkami rolnymi w dużej części były łąki i pastwiska, które Wrede oznaczał kolorem szarym pokrywając je nieregularnymi punktami. Przewaga łąk nad terenami upraw polowych pozwala wysunąć tezę, że ludność w połowie XVIII w. nastawiona była przede wszystkim na hodowlę, a w mniejszym stopniu na uprawy.

Odwzorowanie panujących stosunków gospodarczych na terenie dzielnicy było jednym z głównych założeń zespołu von Wredego. Autor opracowania z dużą szczegółowością i wnikliwością oznaczał na kolejnych arkuszach mapowych nawet najmniejsze przejawy aktywności gospodarczej mieszkańców Śląska. Dzięki zastosowanym sygnałom można dostrzec m.in. wiatraki, młyny tartaki, cegielnie, wapienniki, smolarnie, huty szkła, kopalnie złota, srebra, miedzi lub mosiądzu, cyny, ołowiu, rtęci, żelaza, kuźnie żelaza, hamernie, kamieniołomy oraz co szczególnie istotne folwarki. Skartowane zostały nawet te, które były często osamotnione w środku lasów.

Nierozzerwalnym elementem krajobrazu kulturalnego jest sieć drogowa i powiązane z nią przeprawy promowe na rzekach, szczególnie na największej z nich – Odrze. Christian Friedrich von Wrede wyróżnił trzy typy dróg, które oznaczał na mapach kolorem brązowym. Podobna grubość linii z systemem kropkowym w tle utrudnia jednak ich rozpoznanie. Wyróżnić można: trakty pocztowe, drogi zwykłe (krajowe) oraz drogi polne (lokalne), które prowadziły na pola lub na pastwiska. Trakty drogowe często przedzielała rzeka bądź kanał. W takich sytuacjach powstawały mosty drewniane lub kamienne, bądź też funkcjonowały przeprawy łódką na drugą stronę rzeki.

Precyzyjnie przedstawiona fizjonomia osadnicza opisywanego obszaru pozwala na rekonstrukcję rozplanowania wsi północnego Śląska w połowie XVIII w. Odzwierciedlony ze starannością kształt poszczególnych miejscowości, w większości przypadków jest pierwszym tak szczegółowym obrazem kartograficznym danej osady. Widoki poszczególnych wsi pozwalają na badanie ich pod różnym kątem, w zależności od przyjętej teorii osadnictwa wiejskiego. Analizując jedno źródło kartograficzne możliwe jest odczytanie planu przestrzennego, nierzadko takiego, który z czasem uległ zatarciu bądź też ewoluował. Wrede oznaczył budynki kolorem błaczerwonym, wykreślając je w rzucie poziomym. Jedynie kościoły kartowane były w półperspektywie. Każdy arkusz mapowy posiada dodatkowo osobną tabelę, która zawiera wykaz miejscowości wraz z nazwiskami ich właścicieli (*Designation derer Öhrter und Eigenthümer*). Wrede podaje także dokładną statystykę na temat liczby mieszczan bądź kmieci, liczby zagrodników i chałupników oraz koni, ponadto pozwala zbadać zależność pomiędzy formą osadnictwa, a strukturą społeczną, gospodarczą i socjalną społeczeństwa.

Aby móc zrekonstruować rozplanowanie wsi badanego terenu w połowie XVIII w. należy stwierdzić, że wieś to nic innego jak kompleks budynków, w którym wpływają na siebie wzajemne położenie, forma danej osady oraz zagrody według rzutu poziomego i pionowego oraz przylegających do niej łąnów, sieci dróg oraz związany z tym zagadnieniem kształt wnętrza. Do wyżej wymienionych kryteriów dołączyć można takie zagadnienia jak: struktura socjologiczna liczby ludności, podział własności, sposób gospodarowania oraz ich forma prawna (Knothe, 1938).

Mając na uwadze powyższe stwierdzenie, można dokonać podziału form rozplanowania wsi. Nie jest to jednak zadaniem jednoznacznym, gdyż poszczególni badacze śląskiego osadnictwa proponują różne podziały, w zależności od ich badań i obserwacji. W niniejszym opracowaniu przyjęto typizację Herberta Schlengera, który podzielił wsie ze względu na:

- układ dróg – w tym typie wyróżnia: wsie jednodrogowe; dwudrogowe; wielodrogowe z drogami układającymi się w formie kraty; wielodrogowe z drogami układającymi się w formie sieci,
- układ nawsia – w tym wypadku wyróżnia: wsie z nawsiem o kształcie lancetowatym; z nawsiem okrągłym; z nawsiem prostokątnym/symetrycznym; z nawsiem trójkątnym (Schlenger, 1930).

Warto zwrócić uwagę na drugi z podziałów, w którym szczególną rolę odgrywają wsie z placem trójkątnym. Schlenger, który powoływał się na Rudolfa Martiny'ego stwierdził, że ten specyficzny typ wsi nazwany *Glogauer Angerdorf* (owalnica głogowska), wykształcił się szczególnie na terenach położonych w okolicy Głogowa, a w innych regionach Śląska występuje w pojedynczych przypadkach. Wsie takie charakteryzują się wewnętrznym trójkątnym placem, który położony jest w centrum wsi. Zawiera się on pomiędzy dwiema drogami, schodzącymi się u wierzchołka, co stanowi wjazd i wyjazd z danej miejscowości. Drogi te posiadają zagrody i pojedyncze domy tylko po zewnętrznej stronie. Trójkątna forma placu uwarunkowana jest najczęściej czynnikami topograficznymi. Można jednak stwierdzić, że w przypadku wielu miejscowości nawsie takie powstało w wyniku uwarunkowań historycznych i etnograficznych.

Wsie skartowane przez von Wredego w połowie XVIII w. były już wsiami uformowanymi przestrzennie (po średniowiecznej kolonizacji na „prawie niemieckim”). Analiza ich wyglądu pozwala dokonać dokładnej charakterystyki. Można stwierdzić, że najpopularniejszymi typami wsi na Dolnym Śląsku były kolejno: owalnice, ulicówki, wielodrożnice, łańcuchówki, rzędówki oraz przysiółki. Jednocześnie z badań przedwojennych niemieckich badaczy, a mianowicie Augusta Meitzena, Otto Schlüttera, Alfreda Henniga, czy Maxa Hellmicha wynika, że najstarszymi formami śląskiego osadnictwa są okolnice i owalnice, które najczęściej ewoluowały we wsie wielodrożne. Niemieccy naukowcy twierdzili, że okolnice, owalnice i ulicówki to formy rozplanowania charakterystyczne dla kultury Słowian, zaś rzędówki i wielodrożnice odpowiadają kulturze germańskiej (Schlenger, 1930).

Ryc. 1. Schemat rozplanowania wsi Kolsko o układzie z trójkątnym nawsiem, tzw. owalnica głogowska.

Fig. 1. Model representing the settlement of the village of Kolsko featuring the triangular „nawieś” also called „owalnica głogowska”.

Źródło/Source: Schlenger H., 1930: *Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien: Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft*, Verlag von M. & H. Marcus, Breslau, Tafel II.

Działalność człowieka wpływająca na kształtowanie wyglądu poszczególnych wsi i osad oraz ich otoczenie, pozwala na obserwację wielu obiektów – dziś już nieistniejących – które von Wrede zaznaczał z dużą pieczołowitością i dokładnością. Ze względu na swój charakter miały one duże znaczenie dla ludności danej okolicy. Do takich obiektów zaliczyć można m.in. domy pustelników, kaplice, obrazy słynące cudami, ruiny zamków czy nawet różnego rodzaju szubienice. Von Wrede przykładał również dużą wagę do oznaczania kościołów z ich rozróżnieniem na katolickie oraz protestanckie, a także siedzib szlacheckich, dworów, zamków czy przypałacowych ogrodów.

Kończąc omawianie rekonstrukcji krajobrazu kulturowego na podstawie atlasu *Krieges-Cardes von Schlesien* warto zwrócić uwagę na precyzję z jaką Wrede dokonywał swoich pomiarów. Pomimo dostępności stosunkowo prostych i niezbyt skomplikowanych technicznie przyrządów, skartowane odległości np. pomiędzy poszczególnymi miejscowościami, niewiele odbiegają od rzeczywistych, mierzonych współcześnie

przy pomocy najnowszych urządzeń. Dla przykładu arkusz numer 16 z tomu V atlasu dla Powiatu Milicz posiada błąd przeciętny odległości $\pm 0,2$ km, w skali mapy $\approx 4,8$ mm. Ocena odległości pomiędzy miejscowościami sporządzona została przy zastosowaniu skali mniejszej niż rozmiar oryginału. W tym przypadku jest to skala 1:41 885, czyli 1 cm na mapie wynosi 0,41885 km (Konias, 2010).

Tab. 1. Pomiary odległości pomiędzy wybranymi miejscowościami z arkusza nr 16 Milicz z tomu V atlasu

Tab. 1. Distance measurements between selected villages of the Milicz paper 16 of volume 5

Nr No.	Miejscowości Villages	Wrede		Mapa współczesna Contemporary map	Mianownik skali Range denominator	Błąd odległości Distance error	
		(cm)	(km)	(km)		(km)	
1	Milicz – Sułów	20,0	8,4	8,0	40 000	+0,4	
2	Sułów – Piotrkosice	13,7	5,7	6,0	43 796	-0,3	
3	Piotrkosice – Gogołowice	13,9	5,8	5,8	41 727	0,0	
4	Gogołowice – Pakosławsko	14,3	6,0	6,1	42 657	-0,1	
5	Pakosławsko – Cieszków	10,5	4,4	4,3	40 952	+0,1	
6	Słabocin – Trzebicko	19,7	8,2	8,1	41 117	+0,1	
7	Godnowa – Czatkowice	15,5	6,5	6,2	40 000	+0,3	
8	Kaszewo – Sułów	14,1	5,9	5,7	40 425	+0,2	
9	Szkaradowo – Dunkowa	12,9	5,4	5,5	42 636	-0,1	
10	Gogołowice – Milicz	10,1	4,2	4,6	45 544	-0,4	
SUMA SUM					418 854	+1,1	
						-0,9	
						2,0	

Źródło/Source: Konias A., 2010.

PODSUMOWANIE

Zbiór map Christiana Friedricha von Wrede pt. *Krieges-Carte von Schlesien* to pierwsze tak szczegółowe (skala 1:33 333) opracowanie kartograficzne obejmujące teren Dolnego Śląska.

W 1763 r. Fryderyk II zlecił majorowi Ludwigowi Wilhelmowi von Reglerowi wykonanie nowych pomiarów i stworzenie rysunku terytorium Dolnego Śląska. W trakcie wojny siedmioletniej król pruski zweryfikował bowiem treść „Atlasu Wojennego” i nie był z niego do końca zadowolony, zwłaszcza w odniesieniu do rzeźby terenu ziem położonych w pobliżu Sudetów. Mimo to, dzieło Wredego jest znakomitym źródłem do rekonstrukcji zarówno krajobrazu naturalnego, jak również panujących w ówczesnym czasie stosunków społeczno-gospodarczych i politycznych. Daje

ono również możliwość poznania dziedzictwa kulturowego śląskiego społeczeństwa na tym terenie. Arkusze mapowe pozwalają na przedstawienie ziem śląskich jako obszarów rozwiniętych pod względem gospodarczym, o czym świadczy duża ilość obiektów o takim charakterze (często w jednej, nawet niewielkiej miejscowości znajdowały się dwa folwarki, kuźnia, wiatraki itp.).

Rekonstrukcja krajobrazu, oparta dodatkowo na innych źródłach, pozwala wyciągnąć wnioski np. w zakresie rozwoju poszczególnych miejscowości i ich rozbudowy o nowe obiekty gospodarcze, rezydencjonalne czy sakralne. Zwraca również uwagę na inne problemy badawcze, jak chociażby rozplanowanie śląskich wsi. Posługując się badaniami niemieckich eksploratorów osadnictwa wiejskiego, na omawianym terenie wyróżnić można specyficzny układ urbanistyczny z trójkątnym placem wewnętrznym ograniczonym drogami, który nazwany jest „owalnicą głogowską” (*Glogauer Angerdorf*). Została ona wykształcona w głównej mierze na terenie Dolnego Śląska, w szczególności w okolicach Głogowa. Od czasów Schlengera ten specyficzny typ wsi nie był opisywany, a problematyka zagadnienia nie była poruszana w polskiej literaturze przedmiotu.

Dzieło von Wredego było pierwszym zbiorem map topograficzno-wojskowych dla tak rozległego terytorium, sporządzonym w okresie fryderycjańskim. Zestawiając je z pracami wykonanymi w czasie późniejszych rządów Fryderyka II, np. ze zdjęciem L. W. von Reglera z lat 1764-1770 oraz „Mapą Gabinetową Królestwa Pruskiego” Schmettaua i Schulenburga-Kehnerta z lat 1767-1787 wynika, że pozwala ono na analizę zmian krajobrazu kulturowego Śląska w drugiej połowie XVIII w., chociażby w zakresie przeobrażeń warunków naturalnych (np. zmian zalesienia lub ilości pól uprawnych) czy rozwoju przestrzennego osad wiejskich.

Dzięki zastosowaniu wielu sygnatur szczegółowych, które służą do oznaczania nawet najmniejszych obiektów, jak chociażby szubienice czy obrazy słynące łaską, *Krieges-Cardes von Schlesien* pozwala na wierne odtworzenie życia i działalności śląskiej ludności w latach 1747-1753. Analizując atlas Wredego można stwierdzić, że pomimo stosunkowo prymitywnych przyrządów mierniczych, jest on relatywnie dokładny pod względem odległości pomiędzy poszczególnymi miejscowościami.

LITERATURA

- Brygier W., Skała C., Potocka-Brygier K. 2005: Dolny Śląsk na weekend, Wydawnictwo Pascal, Bielsko-Biała.
- Buczek K., 1935: Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów króla Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej, Prace Komisji Atlasu Historycznego Polski, 3, Kraków: 115–321.
- Buczek K., 1937: Ślązacy w kartografii polskiej XVI w., Wydawnictwa Instytutu Śląskiego, Katowice.
- Buczek K., 1963: Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII w., Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, Wrocław-Warszawa-Kraków.

- Czechowicz B., 2004: Historia kartografii Śląska XIII-XIX w., Wrocławska fundacja studentów historii sztuki, Wrocław.
- Czechowicz B., 2008: Visus Silesiae. Treści i funkcje ideowe kartografii Śląska XVI-XVIII w., Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Dworsatschek M., 2002: Imago Silesiae. Z kolekcji Tomasza Niewodniczańskiego, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław.
- Dörr F., Kerl W., 1990: Ostdeutschland und die deutschen Siedlungsgebiete in Ost- und Südeuropa in Karte, Bild und Wort, Südwest Verlag, München.
- Goliński M., Harc L., Maroń J., Wiszewski P., 2009: Dolny Śląsk w latach 1526-1805 [w:] Dolny Śląsk. Monografia historyczna (red.): W. Wrześniński, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego: 189-351.
- Greiner P., 1994: Krieges-Carte von Schlesien 1747-1753, Christian Friedrich von Wrede, München 1992: [recenzja/Piotr Greiner], Kwartalnik Historii Nauki i Techniki, 39, 1: 142-145.
- Hanke M., bearbeitet von H. Degner, 1935: Geschichte der Amtlichen Kartographie Brandenburg-Preussens bis zum Ausgang der Friderizianischen Zeit, J.Engelhorn's Nachf., Stuttgart.
- Harasimowicz J., 2007: Dolny Śląsk, Wydawnictwo Dolnośląskie, Wrocław.
- Horodyski B., 2002: Dzieje Atlasu Śląska 1720-1752, Biblioteka Narodowa, Warszawa.
- Janczak J., 1976: Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII w., Instytut Śląski w Opolu, Opole.
- Janczak J., 1982: Mapy Fryderyka Chrystiana von Wredego, jako źródło do dziejów Śląska, Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka, XXXVII, 3-4, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: 535-540.
- Knothe H., 1938: Beispiele schlesischer Dorfformen, Priebatsch's Buchh, Breslau.
- Kondracki J. A., 2011: Geografia regionalna Polski, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Konias A., 2000: Kartografia topograficzna Śląska Cieszyńskiego i zaboru austriackiego od II połowy XVIII w. do początku XX w., Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice.
- Konias A., 2010: Kartografia topograficzna państwa i zaboru pruskiego od II połowy XVIII w. do połowy XX w., Wydawnictwo Naukowe Akademii Pomorskiej w Słupsku, Słupsk.
- Kot H., 1970: Historia nowożytnej kartografii Śląska 1800-1939, Wydawnictwo „Śląsk”, Katowice.
- Lindner K. (Hrsg.), 1992: Christian Friedrich von Wrede: Krieges Carte von Schlesien: 1747-1753, Ed. Lengenfelder Verlag, München.
- Lindner K., 1985; Wredes "Krieges Carte von Schlesien" - die erste preussische Landesaufnahme Schlesiens, [w:] Kartographiehistorisches Colloquium Luneburg '84, 15.-17. März 1984 (eds.): W. Scharfe, E. Jäger, Dietrich Reimer Verlag, Berlin: 39-53.

- Lindner K., 1987 : Zwischen Oder und Riesengebirge. Schlesische Karten aus fünf Jahrhunderten. Ausstellung der Staatsbibliothek Preußischer Kulturbesitz Berlin, Anton H. Konrad Verlag, Berlin.
- Olszewicz B., 1936: Stan i potrzeby nauki polskiej na Śląsku w zakresie kartografii [w:] Stan i potrzeby nauki polskiej o Śląsku (red.): R. Lutman, Wydawnictwo Instytutu Śląskiego, Katowice: 91-125.
- Orzechowski K., 2005: Historia ustroju Śląska 1202-1740, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Plit J., 2012: Mapa Henneberga i mapa Lubinusa jako źródło informacji o stanie środowiska geograficznego na przełomie XVI i XVII w. Studium Metodyczne, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 16: 33-47.
- Przybytek D., 2002: Kartografia historyczna Śląska XVIII-XX w., Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Pysiewicz-Jędrusik R., Pustelnik A., Konopska B., 1998: Granice Śląska. Zmiany granic Śląska w czasie i przestrzeni. Śląsk na dawnej mapie. Obraz Sudetów w danej kartografii, Wydawnictwo „Rzeka”, Wrocław.
- Salmonowicz S., 2004: Prusy. Dzieje państwa i społeczeństwa, Wydawnictwo Książka i Wiedza, Toruń.
- Schlenger H., 1930: Formen ländlicher Siedlungen in Schlesien: Beiträge zur Morphologie der schlesischen Kulturlandschaft, Verlag von M. & H. Marcus, Breslau, Tafel II.
- Szymański J., 2001: Nauki pomocnicze historii, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa.
- Tyszkiewicz J., 2014: Geografia historyczna. Zarys problematyki, Wydawnictwo DiG, Warszawa.
- Wesołowska H., 1989: Podłoże historyczne współczesnej kultury wsi dolnośląskich. Próba charakterystyki [w:] Wieś Dolnośląska. Studia etnograficzne (red.) E. Pietraszka, Wydawnictwo Polskie Towarzystwo Ludoznawcze, Wrocław: 27-98.
- Wojterska M., Szrama K. 2012: Zmiany powierzchni leśnej wybranych terenów osadniczych Ziemi Lubuskiej w latach 1822-2003, Prace Komisji Krajobrazu Kulturowego, nr 16: 33-47.
- Wytyczak R., 1998: Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI-XVIII w. w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław.
- Wytyczak R., 2008: Śląsk na mapach z lat 1800-1945 w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Zembaty J., 1957: Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy, Kwartalnik Opolski, 2: 115-147.